

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПОБУДОВИ ПІДРУЧНИКА ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Я. П. Кодлюк,

*доктор педагогічних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка
e-mail: yp_kodliuk@mail.ru*

У статті аналізуються концептуальні (психологічні, дидактичні та методичні) основи побудови підручника для школи першого ступеня; висловлюється думка про доцільність виділення (з огляду на реалії сьогодення) поліграфічних основ створення навчальної книги, адресованої молодшим школярам.

Ключові слова: *підручник для початкової школи; молодші школярі; концепція навчальної книги; психологічні, дидактичні та методичні основи побудови підручника.*

Постановка проблеми. Модернізація змісту початкової освіти передбачає поліпшення якості підготовки підручників, здатних забезпечити не лише оволодіння учнями відповідною сумою предметних знань та спеціальних умінь і навичок, а й сформувані в них бажання та вміння вчитися, сприяти набуттю життєво важливих компетентностей. У зв'язку з цим очевидна потреба розробки концептуальних засад побудови навчальної книги для молодших школярів.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, зазначена проблема неодноразово була предметом наукового пошуку вітчизняних і зарубіжних підручникомиснавців. Так, наприклад, концепція сучасного підручника (сутність, функції, структура тощо) обґрунтована у фундаментальних дослідженнях В. Бейлінсона, В. Безпалька, Д. Зуєва, І. Лернера. Взаємозв'язок теорії навчальної книги з дидактикою ґрунтовно розкритий у працях відомих педагогів – Ю. Бабанського, В. Краєвського, О. Савченко, М. Скаткіна та інших учених.

На особливу увагу заслуговують дослідження, присвячені обґрунтуванню наукових засад побудови підручника для початкової школи, а саме: функціональне забезпечення навчальної книги (Я. Кодлюк, О. Малихіна, О. Савченко), особливості підручника для молодших школярів в умовах розвивального навчання (Л. Занков, А. Полякова). Зокрема встановлено, що провідними функціями сучасного підручника для молодших школярів є інформаційна, розвивальна, виховна та мотиваційна [2]. Щодо дидактичних особливостей цього виду навчальної літератури, то вони, на думку А. Полякової, спостерігаються за такими показниками: функціональні особливості, характер відображення змісту освіти, структурні особливості, технологія представлення в підручнику засобів керівництва пізнавальною діяльністю учнів [4].

Формулювання мети статті. Мета статті полягає у розкритті концепту-

альних основ побудови підручника для початкової школи в умовах особистісно орієнтованого навчання.

Фундаментальним поняттям теорії шкільного підручника є «підручник». Враховуючи сучасний рівень розвитку педагогічної науки і стан педагогічної практики та місце у цьому процесі навчальної книги, вважаємо, що шкільний підручник – *це вид навчальної літератури, який репрезентує знання і види діяльності з конкретного навчального предмета відповідно до державних стандартів освіти та вимог навчальної програми з урахуванням особливостей цього предмета (його домінуючої функції), типу школи, вікових особливостей учнів і будується на засадах домінуючої концепції навчання.*

Підручник трактується сучасними науковцями (І. Лернер, О. Савченко) як модель цілісного процесу навчання. У зв'язку з цим у ньому мають бути відбиті основні складові цього процесу – діяльність учителя (викладання), діяльність учня (учіння) та зміст виучуваного (навчальний матеріал).

Вважаємо, що підручник як модель процесу навчання знаходить своє відображення у змісті навчальної книги (підручник – основний носій змісту початкової освіти) та в дидактичній організації навчального матеріалу (як засобі навчання). У ролі носія змісту освіти навчальна книга покликана репрезентувати основні його елементи: знання, вміння та навички, досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісне ставлення до світу. Водночас у підручнику, який учені вважають засобом навчання (для вчителя і для учня), доречно відобразити методичні підходи до вивчення матеріалу, форми організації навчальної діяльності школярів; формувати засобами підручника уміння молодших школярів працювати з навчальною літературою.

З'ясування психолого-педагогічних основ навчальної книги дало змогу побудувати *теоретичну модель сучасного підручника для школи першого ступеня* (див. рис. 1).

Запропонована модель відображає основне призначення навчальної книги у контексті структурно-функціонального підходу до її побудови; дає змогу враховувати багатопредметність початкової школи, вікові особливості молодших школярів; орієнтує авторів підручників на забезпечення технологічності та процесуальності цього виду навчальної літератури, його відповідності ознакам домінуючої концепції навчання і слугує засобом виявлення сучасних тенденцій підручникотворення.

Повноцінно репрезентувати у підручнику зазначені складові можна лише за умови реалізації у процесі його створення відповідних психологічних, дидактичних та методичних основ.

Системотворчим компонентом концепції навчальної книги слугують **психологічні основи**, які акумулюють у собі всі інші – дидактичні, методичні тощо. Їх значущість зумовлена, насамперед, потребою реалізувати у підручнику особистісно діяльнісний підхід до навчання, тобто забезпечити вироблення у молодших школярів не лише знань (когнітивний компонент) та відповідних умінь (операційний), а й сформувати систему цінностей (ак-

сіологічний), а відтак забезпечити набуття школярами життєво важливих компетентностей.

Рис. 1. Теоретична модель сучасного підручника для початкової школи

Необхідна умова якісного підручника – *відображення у його змісті й структурі основних етапів процесу навчання* – засвоєння навчального матеріалу та його застосування на практиці. Йдеться про те, щоб у змісті навчальної книги передбачити матеріал, призначений для сприймання молодшими школярами; розробити завдання на аналіз предметів і явищ, на виділення істотних ознак і властивостей (з метою забезпечення усвідомлення вивчаного), а також на порівняння, узагальнення, класифікацію, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо (що сприяють осмисленню сприйнятої інформації), які загалом слугують розумінню навчального матеріалу, а в кінцевому рахунку і його закріпленню (тобто запам'ятовуванню).

З метою надання знанням дієвого характеру виділяють у навчальному процесі спеціальний етап – застосування вивчаного у практичній діяльності, результативною стороною якого є оволодіння вміннями і навичками. Формування зазначених новоутворень відбувається шляхом виконання учнями відповідних вправ, які у підручнику мають розташовуватися в певній послідовності – пробні (попереджувальні, супроводжувані, наступні), тренувальні (за зразком, за інструкцією, за завданням) та творчі.

Молодший шкільний вік – період інтенсивного формування навчальної діяльності. З огляду на зазначене вважаємо за необхідне вказати на наступну психологічну вимогу до побудови підручників для початкової школи: у структурі навчальної книги доцільно *передбачити засоби для формування всіх компонентів навчальної діяльності* – *змістового, мотиваційного та*

процесуального. Унікальність молодшого шкільного віку потребує особливої уваги автора (авторів) до мотиваційної функції підручника, яка реалізується двома шляхами – через емоціогенний зміст навчального матеріалу та відповідні способи його організації і націлює на формування в дітей інтелектуальних почуттів, розвиток позитивних мотивів навчання, пізнавальних потреб та інтересів.

Виходячи з того, що структура і зміст підручника значною мірою зумовлюються особливостями учнів – адресатів навчальної книги, важливе значення має *врахування* у процесі її розробки *вікових особливостей молодших школярів*. Наведемо ті з них, які суттєво впливають на побудову підручника для початкової школи: здатність до наслідування, домінування наочно-образного мислення, підвищена емоційність, нестійка увага, тяжіння до ігрової діяльності, схильність до механічного запам'ятовування, здатність до фантазування тощо.

Дидактичні основи побудови навчальної книги. Традиційне питання дидактики – «чого навчати?», тобто йдеться про змістове забезпечення процесу навчання. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема *повноцінного відображення в підручнику основних елементів змісту освіти* (з урахуванням провідної функції навчального предмета). Культурологічна концепція змісту освіти охоплює такі елементи: знання, вміння і навички, досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісне ставлення до світу (І. Лернер, М. Скоткін). Навчальні предмети як засоби реалізації цього змісту багатofункціональні, тобто до них входять усі чотири елементи, хоча співвідношення цих елементів різне, що залежить від провідної функції предмета. Виділяють навчальні предмети, основне призначення яких полягає в оволодінні системою знань; навчальні предмети з функцією формування способів діяльності; ті, що спрямовані на формування ставлення до навколишнього світу. Незважаючи на те, що шкільний підручник репрезентує зміст освіти на рівні навчального матеріалу, який безпосередньо впливає із рівня навчального предмета, тип навчального предмета накладає суттєвий відбиток на структуру книги. Наприклад, у підручниках, що відповідають навчальним предметам першого типу (провідний компонент – знання), домінуватимуть навчальні тексти; з метою формування відповідних способів діяльності важливо представити у книзі систему навчальних знань і вправ; ставлення до світу формується за допомогою творчих завдань та емоційно-ціннісних текстів. З іншого боку, значна частина навчальних предметів, які вивчаються у початковій школі, реалізує два компоненти змісту освіти (наприклад, читання – знання і способи діяльності).

Одне із основних призначень підручника – *забезпечувати освітній, розвивальний та виховний вплив на особистість молодшого школяра*.

Освітній (інформаційний) компонент книги охоплює види знань з конкретного навчального предмета та види діяльності, спрямовані на засвоєння цих знань. У контексті основних дидактичних функцій виділяють такі види

знань: про навколишній світ, про способи діяльності, про цінності, які мають бути запрограмовані у підручниках для початкової школи з урахуванням вікових особливостей молодших школярів, їхнього соціального досвіду.

Зазначимо, що знання в підручниках фіксуються у формі текстів, які бувають відповідно предметно орієнтовані, інструментально орієнтовані та ціннісно орієнтовані. В умовах особисто орієнтованого навчання існує, з одного боку, потреба збільшити питому вагу інструментально орієнтованих текстів, оскільки знання про способи пізнавальної та практичної діяльності (правила, алгоритми, вправи тощо) є базою для вироблення умінь і навичок, а з іншого – збагатити зміст підручника ціннісно орієтованими текстами, емоційно- насиченим матеріалом, що є необхідною умовою формування у молодших школярів ціннісного ставлення до світу.

Розвивальний вплив підручника на особистість молодшого школяра здійснюється у таких напрямках: розвиток психічних процесів, формування загальнонавчальних умінь і навичок, розвиток творчих здібностей. Тому так важливо ввести у зміст підручника завдання на збагачення чуттєвого досвіду дитини (так званих «ліній дошкільного розвитку») (О. Я. Савченко) – уміння слухати, бачити, відчувати); на формування вміння вчитися (провідних загальнонавчальних умінь і навичок – планувати навчальні дії, працювати з підручником, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, міркувати, перевіряти роботу тощо); на розвиток творчих здібностей (не лише ті вправи, що передбачають незначну перебудову відомого, а й такі, які вимагають повної самостійності, елементів новизни).

Основне призначення виховної функції підручника полягає в належному відображенні в ньому досвіду емоційно-ціннісного ставлення до дійсності. У зв'язку з цим актуалізується, з одного боку, проблема відбору цінностей, які мають бути зафіксовані у підручниках, адресованих молодшим школярам, а з іншого – включення ціннісно орієнтованого матеріалу у зміст навчальної книги. Науково продуктивною вважаємо антропологічну спрямованість у відборі змісту освіти [6], у центрі якої людина як органічне поєднання біологічного, духовного (культурного) та соціального. Такий зміст освіти називають особистісно зорієтованим, оскільки він націлений на розвиток природних особливостей людини, її соціальних якостей та якостей суб'єкта культури [3]. При цьому розвиток природних, соціальних і культурних заasad має відбуватися у контексті загальнолюдських та національних (у т. ч. регіональних) цінностей.

Щоб правильно зафіксувати ціннісно орієтований матеріал у змісті навчальної книги, авторам підручників варто врахувати основні закономірності засвоєння дітьми цінностей, а саме: інформація про ціннісний об'єкт; оцінювання об'єкта, у процесі якого відбувається співвіднесення його з потребами та інтересами особистості; цінність усвідомлюється і проявляється в ситуації вибору; вплив на емоційну сферу, тобто переживання цінностей. З огляду на це у структурі підручника варто насамперед передбачити спеціальні тексти,

які інформують школярів про ті чи інші цінності. Однак самих знань замало. Важливо створити умови для оцінювання, поставити учнів у ситуацію вибору цінностей, дати їм можливість керуватися цими пріоритетами у своїй діяльності. Розв'язати зазначені завдання можна шляхом розробки спеціальних вправ, а саме: а) на оцінювання (подій, об'єктів, вчинків героїв тощо – висловлення власного ставлення та обґрунтування авторської позиції); б) на аналіз емоційної сфери автора та героїв твору; в) на розкриття власних почуттів і переживань; г) на встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Необхідною умовою прийняття учнями цінності є також емоційна насиченість навчального матеріалу, оскільки «лише через емоції, почуття, хвилювання, любов, ненависть, через життя серця дитина усвідомлює світ цінностей» [8, 25].

Вчені стверджують, що якісний підручник повинен *відповідати моделі процесу навчання на конкретному етапі історичного розвитку* (І. Журавльов, І. Лернер, М. Скаткін та ін.). Оскільки оновленою парадигмою освіти на сучасному етапі розвитку національного шкільництва визнано особистісно орієнтоване навчання, підручник нового покоління має будуватися з урахуванням основних ознак цієї парадигми: зосередження на потребах учня; діагностична основа навчання; переважання навчального діалогу; співпраця, співтворчість між учнями та вчителями; ситуація вибору і відповідальності; турбота про фізичне та емоційне благополуччя учнів; пристосування методики до навчальних можливостей дитини; стимулювання розвитку і саморозвитку школяра [5].

Розглядаючи підручник як складну структуру, варто мати на увазі, що він водночас покликаний *забезпечувати органічний зв'язок з іншими елементами навчально-методичного комплексу (НМК)*. А це можливо лише за певних умов:

– такий комплекс має створювати один автор (авторський колектив), що дасть змогу відобразити в навчальних посібниках ідеї методичної системи, втіленої у підручнику;

– якщо ж за створення посібника береться людини, непричетна до написання підручника, вона зобов'язана добре вивчити психологічні, дидактичні та методичні основи побудови навчальної книги;

– матеріал інших елементів НМК має конкретизувати, дещо розвивати матеріал підручника, але не подавати інших відомостей та видів діяльності, не пов'язаних з навчальною програмою і таких, що переважують учнів.

Методичні основи побудови підручника для школи першого ступеня впливають із положення про дворівневу структуру теорії підручника. Перший рівень – загальнотеоретичний, на якому розглядаються загальні принципи конструювання навчальної книги з метою побудови універсальної моделі підручника. Помітно, що цей рівень характеризують психологічні та дидактичні основи розробки навчальної книги. Другий рівень – методичний. Він виражається в реалізації загальних положень побудови книги щодо розробки конкретного підручника з урахуванням особливостей навчального предмета, вікових особливостей учнів, типу школи тощо.

Поглиблює розуміння методичних основ побудови книги поняття про альтернативні підручники, які «виступають носіями змісту освіти з окремої освітньої галузі чи інтегрованого курсу, але реалізують різні педагогічні технології, пропонують авторські підходи до дидактико-методичної організації навчального матеріалу (це підручники одного типу)» [2, 226]. Як суттєві характеристики цих навчальних книг Н. Буринська виділяє такі: інший підхід до розкриття змісту, до побудови структури, інша методична основа [1].

Таким чином, обов'язкова ознака якісного підручника – *наявність певної педагогічної технології*, яка дозволяє вчителеві логічно і послідовно здійснювати виклад навчального матеріалу, а учневі поступово й міцно засвоювати знання, вміння та навички. Нерідко саме з допомогою підручника педагог оволодіває новими технологіями навчання.

Підтвердження висловленого знаходимо у М. Скаткіна, який зазначає, що у підручнику тією чи іншою мірою запрограмовано і певну методику навчання [7]. Цей вид навчальної літератури, вважає відомий учений, є своєрідним сценарієм майбутнього процесу навчання, оскільки фіксує не лише зміст навчального предмета, а й основні методичні підходи до його викладання, окремі прийоми навчання (наприклад, орієнтовні запитання з метою аналізу ілюстрацій; зразки алгоритмів, приписів; зразки записів; зміст інструкцій щодо виконання практичних завдань тощо).

Предметом особливої уваги автора (авторів) має стати *послідовність пред'явлення в книзі предметних знань*, а також *доцільність використання засобів (насамперед різних видів навчальних завдань і вправ) для формування в учнів спеціальних (предметних) умінь і навичок*.

Таким чином, нами виділені й охарактеризовані психологічні (відображення у змісті й структурі підручника основних етапів процесу навчання; наявність засобів для формування всіх структурних компонентів навчальної діяльності – змістового, мотиваційного та процесуального; врахування у процесі розробки навчальної книги вікових особливостей молодших школярів), дидактичні (повноцінна репрезентація у книзі основних елементів змісту освіти; забезпечення освітнього, розвивального та виховного впливу на особистість молодшого школяра; відповідність моделі процесу навчання на конкретному етапі історичного розвитку; забезпечення органічного зв'язку з іншими елементами навчально-методичного комплексу (НМК)) та методичні (наявність певної педагогічної технології; послідовність пред'явлення у книзі предметних знань; доцільність використання засобів (насамперед різних видів навчальних завдань і вправ) для формування в учнів спеціальних (предметних) умінь і навичок) основи побудови підручника для школи першого ступеня. Вважаємо, що на сучасному етапі книговидання доречно вести мову і про поліграфічні основи створення навчальної книги для учнів початкових класів (дизайн, рубрикація, ілюстрування тощо), що пов'язано як з потужними поліграфічними можливостями видавництва, так і з віковими особливостями молодших школярів, які обов'язково повинні враховуватися у

процесі конструювання цього виду навчальної літератури. Однак зазначений аспект проблеми – предмет подальших досліджень теоретиків і практиків навчальної книги.

Література

1. Буринська Н. М. Створення українського підручника нового покоління / Н. М. Буринська // Освіта України. – 2002. – № 25 (8). – С. 6.
2. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті : підруч. для магістрантів та студ. пед. ф-тів / Я. П. Кодлюк. – К. : Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. – 368 с.
3. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / под ред. С. А. Смирнова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : издательский центр «Академия», 1999. – 512 с.
4. Полякова А. В. О дидактических особенностях учебника для начальных классов в условиях развивающего обучения / А. В. Полякова // Новые исследования в педагогических науках. – М. : Педагогика, 1988. – Вып. 1 (51). – С. 40–43.
5. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.
6. Сіднев Л. М. До питання про антропологічну сутність змісту освіти / Л. М. Сіднев, І. П. Аносов // ПостМетодика. – 2002. – № 7–8 (45–46). – С. 178–181.
7. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики / М. Н. Скаткин. – 2-е изд. – М. : Педагогика, 1984. – 96 с.
8. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1996. – № 1. – С. 24–27.

References

1. Buryns'ka N. M. Stvorennya ukrayins'koho pidruchnyka novoho pokolinnya / N. M. Buryns'ka // Osvita Ukrayiny. – 2002. – № 25 (8). – S. 6.
2. Kodlyuk Ya. P. Teoria i praktyka pidruchnykotvorennya v pochatkoviy osviti : pidruch. dlya mahistrantiv ta stud. ped. f-tiv / Ya. P. Kodlyuk. – K. : Informatsiyno-analitychna ahentsiya «Nash chas», 2006. – 368 s.
3. Pedahohyka: pedahohicheskie teorii, sistemy, tekhnolohii / pod red. S. A. Smirnova. – 3-e yzd., yspr. y dop. – M. : izdatel'skiy tsentr «Akademia», 1999. – 512 s.
4. Polyakova A. V. O didakticheskikh osobennostyakh uchebnika dlya nachal'nykh klassov v usloviyakh razvyvayushcheho obuchenia / A. V. Polyakova // Novye issledovania v pedahohicheskikh naukakh. – M. : Pedahohika, 1988. – Вып. 1 (51). – S. 40–43.
5. Savchenko O. Ya. Dydaktyka pochatkovoї osvity : pidruchnyk / O. Ya. Savchenko. – K. : Hramota, 2012. – 504 s.
6. Sidnyev L. M.. Do pytannya pro antropolohichnu sutnist' zmistu osvity

/ L. M. Sidnyev, I. P. Anosov // PostMetodyka. – 2002. – № 7–8 (45–46). – S. 178–181.

7. Skatkyn M. N. Problemy sovremennoi didaktiki / M. N. Skatkyn. – 2-e yzd. – M. : Pedagogika, 1984. – 96 s.

8. Sukhomlyns'ka O. V. Suchasni tsinnosti u vykhovanni: problemy, perspektyvy / O. V. Sukhomlyns'ka // Shlyakh osvity. – 1996. – № 1. – S. 24–27.

Кодлюк Я. П.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПОСТРОЕНИЯ УЧЕБНИКА ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

В статье анализируются концептуальные (психологические, дидактические и методические) основы построения учебника для школы первой ступени; высказывается мнение о целесообразности выделения (учитывая реалии настоящего) полиграфических основ создания учебной книги, адресованной младшим школьникам.

***Ключевые слова:** учебник для начальной школы; младшие школьники; концепция учебной книги; психологические, дидактические и методические основы построения учебника.*

Kodliuk Ya. P.

CONCEPTUAL BASIS OF THE PRIMARY SCHOOL TEXTBOOK'S STRUCTURE

The conceptual basis includes the following elements: psychological ones (the main steps of studying process are listed in the content and structure of this book; there are some resources for the formation of all structural components of studying activities – cognitive, procedural and motivational; age peculiarities are considered in the development of age-appropriate educational books for primary school children), didactic ones (the main elements of educational content are fully represented in the book; the guarantee of the educational, the developmental and the educational impact on a primary school pupil; adequacy of studying process' model on a specific stage of historical development; organic connection with other elements of teaching materials) and procedural ones (the presence of educational technology, the sequence of the subject knowledge presentation in a book, feasibility of using different means (firstly, there are various types of tasks and exercises) for the development of students' specific learning skills (for a subject)), and the bases of the first grade school books structure are listed and analyzed in the article.

***Keywords:** textbook for primary school; primary school students; the concept of textbook, psychological, didactic and methodological basis of textbook' structure.*